

मराठी साहित्य आणि चित्रपटाचा अनुबंध

डॉ. सुनीता सांगोले,

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

साहित्य जाणून घेण्याच्या दृष्टीने आपण मूल्यमापनाच्या कसोट्या लावत असतो. कधी रचनेच्या दृष्टीने, रुपवादी दृष्टीने तर कधी कलावादाच्या दृष्टीने, मूल्यविचारांच्या दृष्टीने आपण साहित्याकडे पाहत असतो. साहित्याचा असा अभ्यास करताना त्याचा जीवनाशी असलेला संबंध जाणून घेणेही महत्त्वाचे आहे. लक्षवेधी आहे. पण साधारणपणे १९६० पर्यंत जीवनवादी समीक्षा मुख्यधारा कधीच बनली नाही. १९६० नंतर महाराष्ट्राचे समाजजीवन ढवळून निघाले. दलित चळवळ, ग्रामीण साहित्य चळवळ, जनवादी साहित्य चळवळ अशा चळवळी जोम धरू लागल्या. त्यादृष्टीने साहित्य आणि समाज या अंगाने साहित्याचा शोध घेतला जावू लागला. तत्पूर्वी हा अनुबंध जोडलाच जात नव्हता असे नाही. पण ती आग्रही भूमिका नव्हती. साहित्यकृतींच्या वाङ्मयीन दृष्टीने अभ्यास तर महत्त्वाचा आहेच. तरी सामाजिक संदर्भही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. मराठी कथा, कादंबरी, नाटक एवढेच काय आत्मनिष्ठ वाङ्मयप्रकार कविता त्यातून समाजवास्तव साकार होताना दिसते. जसे एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्री-सुधारणेचे वारे वाहू लागले. या काळात हरिभाऊ आपटे, गो.ब. देवल यांनी काळास सुसंगती साधणारे स्त्री-शिक्षण स्त्री सुधारणावादी विचार मांडत होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशांनी तर स्वातंत्र्योत्तर काळात सत्तेतील राजकारण्यांनी जाती व धर्मांध राजकारणाला खतपाणी घालणारी धोरणे स्वीकारली. एकोणीसशे साठ नंतरच्या काळात 'स्वामी' सारखी सरंजामदारी मूल्ये जोपासणारी कादंबरी बहुचर्चित होते. तिच्या सारख्या कादंबऱ्यांची परंपरा निर्माण होते. समाजातून जन्म घेणाऱ्या साहित्याकडे पाहण्याची समाजाची एक दृष्टी असते. 'घासीराम कोतवाल' नाटकावर बंदी घालण्याची मागणी येते हे कशाचे निदेशक आहे ? समाजातील स्थित्यंतर मग ते आर्थिक असो, सामाजिक असो किंवा राजकीय साहित्य या स्थित्यंतरांपासून फार दूर राहू शकत नाही.

कलावंत हा एक सर्जनशील घटक असल्यामुळे त्याची संवेदनशीलता कितीही अनन्यसाधारण आणि अलौकिक असली तरी तो स्वतः कितीही व्यक्तिनिष्ठ आत्मकेंद्री असला तरी

तो परंपरेत, कुठल्या तरी समाजातच वाढलेला असतो. त्यातूनच त्याची भूमिका तयार झालेली असते. निर्मितीच्या वेळी आपोआप कुठेतरी परंपरेशी संधान त्यात दिसून येते.

चित्रपट ही देखील सृजनशील कला, साहित्यात लेखकाला पूर्ण स्वातंत्र्य असते. चित्रपट हे दृश्य-श्राव्य, आधुनिक तंत्रज्ञानाने विकसित झालेले माध्यम. या माध्यमाचा विस्तार चौफेर आहे. लेखक, पटकथा, दिग्दर्शन, कलावंत, असलीच तर गीते, गीतकार, गीतांचे दिग्दर्शक, नृत्य, कॅमेरा इतर तांत्रिक कार्य करणारे तंत्रज्ञ आणि चित्रपटासारख्या खर्चिक माध्यमाला लागणारा पैसा उभे करणारे निर्माते या सर्वांच्या टीमवर्क मधून चित्रपट आकारास येतो. या कलेच्या सादरीकरणास महत्त्व आहे. सातत्याने प्रेक्षक, सध्याचे विषय, कला, कलेचा दर्जा, बाजारातली जीवघेणी स्पर्धा या दिव्यांतून जावे लागते. स्वाभाविकच चित्रपटाला आपला प्रेक्षक ध्यानात घेऊनही निर्मिती करावी लागते. साहित्याप्रमाणेच चित्रपट देखील सामाजिक जाणीवेचा प्रभाव जाणवतो.

मराठी चित्रपटांचा इतिहास पाहिला तर मराठी कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथके यांनी नेहमीच चित्रपटाला विषय पुरविले आहेत. उदा. महादेव शास्त्रींच्या कथेवरून 'गरिबाघरची लेक, व.पुं. काळेच्या कथेवरून मुंबईचा जावई, नाथ माधवांच्या 'डॉक्टर' कादंबरीवरून शिकलेली बायको, शांता निसळ यांचे आत्मकथन बेघर वरून 'उंबरठा' आणि अगदी अलीकडची उदाहरणे सांगायची तर जोगवा, श्री पार्टनर, नटसम्राट, कट्यार काळजात घुसली ही साहित्यातून माध्यमांतर करून निर्माण झालेले चित्रपट आहेत.

मराठी चित्रपटसृष्टीवर अधिराज्य गाजवणारो प्रतिभावंत प्रथम साहित्यातून त्यांनी अभिव्यक्ती केली. पुढे त्यांचे क्षेत्र व्यापक बहुआयामी झाले. भालजी पेंढारकर, गदिमा, आचार्य अत्रे, पु.ल. देशपांडे, शांताबाई शेळके, व.पु. काळे, विश्राम बेडेकर इ.

१९६० नंतरच्या चित्रपटांचा जरी आढावा घेतला तरी चित्रपटसृष्टीत चित्रपटाच्या स्वरूपात काळाबरोबर बदल झालेले पहावायस मिळतात. काळाबरोबर राजकीय, सामाजिक,

आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातील बदलांचा तर त्यावर परिणाम झालाच. परंतु चित्रपट हे माध्यम विज्ञानाधिष्ठीत, तंत्राधिष्ठित माध्यम असल्यामुळे तंत्राच्या आघाडीवरदेखील खूप मोठा बदल चित्रपटात व एकूणच चित्रपटसृष्टीत झालेला दिसून येतो.

मुकपटातून बोलपटात पदार्पण केलेल्या मराठी चित्रपटाने प्रथम पौराणिक कथानकांच्या चित्रपटांनी सुरुवात केली. पुढे पौराणिक, फॅन्टसी चित्रपट निर्मिती सुरु असतानाच 'विलासी ईश्वर' हा पहिला सामाजिक आशयाचा चित्रपट आला. चित्रपट असे माध्यम आहे की ते दृश्याच्या पलीकडचे अव्यक्त देखील व्यक्त करू शकतो. देवतांची शारदा ताटकातून जसा जरठ-बालिका विवाहाच्या समस्येची मांडणी केली तद्वतच 'कुंकू' या चित्रपटानेही हाच प्रश्न समोर आणला. साहित्य किंवा कला म्हणजे समाजाचा तंतोतंत आरसा नसली. तरी समाजात वावरणारा हा संवेदनशील कलावंत त्याला या समस्या दिसतात. त्याची तो प्रतिभेच्या सहायाने मांडणी करत असतो.

चित्रपटांच्या बाबतीत आणखी एक घडते. तेथे स्पर्धा मोठी असते. हिंदी चित्रपट, मराठी रंगभूमी, याला तोंड देत मराठी चित्रपटाला टिकावे लागते. हिंदीमध्ये 'देवदास' प्रदर्शित झाले. त्यातून प्रेमात असफलता म्हणजे जीवनात असफलता हा संदेश व्यक्त होतो. त्याच काळात जणू या चित्रपटास तोडीस तोड देणारा जीवन जगण्यासही प्रेम व्यक्तीपेक्षाही जीवनावर करावे हा संदेश देणारा 'माणूस' हा शांताराम यांचा चित्रपट. याने रसिकमनावर स्थान निर्माण केले.

१९४२ नंतर युद्धाचे परिणाम जसे साहित्यात परिवर्तन आले विशेषतः मानवी मनाचा विचार कथेतून सुरु झाला. या काळात मराठी चित्रपट शेजारी (व्ही.शांताराम), अमृत (बाबुराव पेंढारकर), सरकारी पाहुणे (विनायक) असे मोजकेच चित्रपट निर्माण झाले.

स्वातंत्र्यापूर्वी सिनेमाचा मुख्य प्रेक्षकवर्ग फक्त मध्यमवर्गीय माणूस होता. पण युद्धानंतर कामगार वर्गही सिनेमाचा प्रेक्षक बनला. या वर्गाला कोणतीही सांस्कृतिक परंपरा नव्हती. युद्धोत्तर काळात चित्रपटांचा तोंडावळा फारसा बदलला नाही. पुढचे पाऊल, लाखाची गोष्ट, पेडगावचे शहाणे, जगाच्या पाठीवर, बाळा जो जो रे, पतिव्रता, दोन घडीचा डाव, सांते ऐका, सारखे कौटुंबिक, ग्रामीण चित्रपट निर्माण झाले. याच काळात विनोदी चित्रपटांनीही स्थान निर्माण केले. (उदा. गुळाचा गणपती, पु.ल.देशपांडे) १९५० नंतर मराठी चित्रपटाचा प्रेक्षक बदलला, अभिरुची बदलली. चित्रपटाचा खर्च वाढला.

प्रतिकूल परिस्थितीत चित्रपट क्षेत्रात तग धरणे तसे अवघड काम आहे.

१९६० नंतर महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर केंद्र सरकारच्या धर्तीवर मराठी चित्रपटांनाही पारितोषिके देणे सुरु झाले. प्रपंच, सुवासिनी, शाहीर परशुराम यांना त्या काळात पारितोषिके मिळाली. समिश्र प्रेक्षक वर्ग, अभिरुचीचा कल बदलला अशा काळात 'सोंगाड्या' या चित्रपटाद्वारे दादा कोंडकेंनी मराठी चित्रपट सृष्टीत स्थान मिळविले. या काळात केवळ रंजन अभिरुची जोपासणारा प्रेक्षकवर्ग, त्याला हिंदी चित्रपटसृष्टीची भूरळ पडणे स्वाभाविक होते. तशातही मराठी चित्रपटाने आपले स्वत्व राखत अभिरुचीचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला. मीठभाकर, गरीबाघरची लेक, यासारखे चित्रपट आले. मर्मविनोदी 'मुंबईचा जावाई' हा व.पुं.च्या कथेवरील चित्रपट आला. वरदक्षिणा, हुंडाविरोधी चित्रपट याच काळातील. १९५५ ते १९६० या काळात चित्रपट या काळात सामाजिक प्रश्नापासून मराठी सिनेमा काहीसा दूर गेला. दादा कोंडकेंनी मराठी मनावर अधिराज्य केले. भाषेचा लवचिक वापर करून संवाद, अभिनय, दिग्दर्शन सर्वांवर पकड ठेवत दादा कोंडकेंनी चित्रपट निर्मिती केली.

अशा पार्श्वभूमीवर 'शांतता कोर्ट' चित्रपट आला. त्याने सिनेमाची खरी जाणीव करून दिली. पण प्रेक्षकांची अभिरुची प्रगल्भ नव्हती. व्ही शांतारामांनी 'पिंजरा' करताना ग्रामीण प्रेक्षक नजरेसमोर ठेवून तमाशाची पार्श्वभूमी दिली. पण सोबतच सत्वशील पापभीरू मास्तराचे अधःपतन दाखवून प्रेक्षकांना भावनिक, गंभीर होण्यास भाग पाडले. ७० चे दशक असे समिश्र होते.

ऐंशीच्या दशकात स्त्री-मुक्ती चळवळ स्थिरावत होती. 'स्त्री' चे आत्मभान जागृत झाले होते. तशात शांता मिसळ यांच्या 'बेघर' या आत्मकथनावर आधारित 'उंबरठा' चित्रपट आला. उंबरठातील नायिका सुलभा महाजन यांची जाणीवजागृती झालेली स्त्रीची भूमिका स्मिता पाटील यांनी अतिशय उत्कृष्ट रेखाटली. या काळात अंधश्रद्धेतून मानवता, खून खटला घडला या घटनेवर 'आक्रित' हा चित्रपट सत्यजित राय यांनी काढला. चित्रपट कला म्हणून यशस्वी ठरला. पण प्रेक्षकांना हा चित्रपट पचला नाही.

पुढे चित्रपट व्यावसायिकतेकडे झुकला. लोकांना आवडणारा विनोद चित्रपटात फोफावला. तशातच 'माहेरची साडी(विजय कोंडके) या चित्रपटाने समाजातील सर्व स्तरातील

लोकांना चित्रपटाकडे वळवले ते कौटुंबिक जिवाळ्याच्या विषयाने.

मल्टिप्लेक्स थिएटर सुरु झाले. साधारण २००२ पासून त्याने चित्रपटांची संख्या वाढली. संदीप सावंत यांचा 'शवास' प्रदर्शित झाला. 'शवास' ने ग्रामीण, तमाशा गाणी सगळे फार्म्युले काढून टाकले तरी तो यशस्वी ठरला.

समाजात अनेक स्थित्यंतरे आली. प्रेक्षकांच्या अभिरुचीवरही बदल होत चालला. कथानकांत वैविध्य आहे. 'वळू', 'हरिश्चंद्राची फॅक्टरी', 'गाभ्रीचा पाऊस', 'जोगवा' असे नव्या जाणीवांचा शोध घेणारे चित्रपट आता दिसताहेत. उदा. सातव्या आत घरात, सावरखेड एक गाव, विहिर, नटरंग, निशाणी डावा अंगठा, मी शिवाजी राजे भोसले बोलतोय..... असे सामाजिक स्थित्यंतरे दर्शविणारे चित्रपट आता दिसताहेत.

अगदी सद्यस्थितीवर भाष्य करणारे चित्रपटी आता दिसताहेत. तरुण वर्ग त्यांच्या मैत्रीच्या बदललेल्या संकल्पना, 'प्रेम' प्रेमातील बिनधास्तपणा, आत्मभान आलेल्या तरुणी त्यांची विचारांची स्वतंत्र पातळी दर्शविणारे चित्रपट आता दिसताहेत. जसे मितवा, तु ही रे, दुनियादारी, डबलशीट, टाईमपास, सैराट..... हे चित्रपट वर्तमान चित्रित करतात.

एकूणच चित्रपट असो की साहित्य त्याला सामाजिक संदर्भ असतातच. यांच्यात एक आंतरिक संवाद असतो. साहित्य व चित्रपटातून ज्या घडामोडी येतात. त्यांना वैचारिक, भावनिक व सांस्कृतिक असे मूल्यात्मक अंग असते. श्रेष्ठ कलावंत कलोचित मूल्यांचे चित्रण करत असतो. त्याबरोबर समाजातील संभाव्य परिवर्तनाची दिशाही त्याला जाणवत असते.

निष्कर्ष :

१. समाजजीवनात घडणाऱ्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक घटना, कुटुंब संस्थेतील परिवर्तने, तंत्रज्ञानाचा वापर, वेगवान जीवनशैली..... अशा कारणांनी समाज सतत बदलत असतो.
२. साहित्य, चित्रपट समाजात घडणाऱ्या स्थित्यंतरापासून दूर राहू शकत नाही.
३. चित्रपट ही कला देखील समाजातील परिवर्तनांच्या संदर्भाने बदलतात.
४. कलावंत अलौकिक प्रतिभेचा असतो. तो व्यक्तिनिष्ठ आत्मकेंद्री असला तरी कुठल्या ना कुठल्या सामाजिक परंपरेत वाढत असतो. त्यातून त्याची भूमिका तयार होते. त्यामुळे कुठेतरी परंपरेशी संधान त्यात दिसून येते.
५. मराठी साहित्याने चित्रपटाला विषय पुरविले आहेत. असे चित्रपट यशस्वी झालेले पण पहावयास मिळतात.
६. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी चित्रपटाचा प्रेक्षक बदलला. (उच्च मध्यमवर्गीय ते सामान्य)
७. कालक्रमानुसार वेळोवेळी मराठी प्रेक्षकांच्या, वाचकांच्या साहित्य व चित्रपट अभिरुपचीत बदल होतना दिसतो.
८. साहित्य किंवा चित्रपट यातून समाजातील परिवर्तने त्यांचे संदर्भ येतात.